

Een beeld van begrazing bij Natuurmonumenten

Harm Piek

Omstreeks 1970 is bij Natuurmonumenten begrazing als beheersvorm geïntroduceerd. De gedachte hierachter was dat deze historische gebruiksvorm van natuurterreinen de beste perspectieven bood voor instandhouding van natuur en landschapswaarde. Is die gedachte na ruim 30 jaar uitgekomen?

In de jaren tussen 1960 en 1970 werd steeds duidelijker dat als gevolg van het verdwijnen van de landbouwkundige begrazing op heidevelden, droge en vochtige graslanden, stroomdalgraslanden, duingraslanden de botanische en faunistische waarde verloren ging door voortgaande successie. Daarna werden ook de gevolgen van vermeting en ontwatering steeds duidelijker. Bij onderzoekers van het toenmalige RIVON en RIN kwam al gauw de gedachte op dat dergelijke half-natuurlijke landschappen alleen te redden waren indien de vroegere beweiding weer opnieuw geïntroduceerd werd. Onder leiding van Dick Thalen richtte Piet Oosterfeld het Begrazings Overleg Nederland (BON) op. Het BON kwam voort uit de interuniversitaire Werkgroep Grazen en Maaien.

Bij Natuurmonumenten wordt in ca 100 terreinen met een gezamenlijke oppervlakte van meer dan 10.000 ha begrazing toegepast. Het merendeel van deze gebieden is tussen ca 1975 en 1985 in begrazing genomen. Het betreft hoofdzakelijk begrazing door runderen, paarden en schapen. Ze grazen voornamelijk in gebieden waar natuur en landschap in het verleden zijn ontstaan onder invloed van beweiding door landbouwhuisdieren. Heidevelden, bossen, kalkgraslanden, duingraslanden, stroomdalgraslanden, dijkhellingen, zilte graslanden, vochtige graslanden langs rivieren en in het veenweidegebied zijn lange tijd door landbouwkundige begrazing in gebruik geweest (Bakker & Londo, 1998). Maar ook op recent ontstane gebieden zoals in Zuidwest-Nederland werd op de

droog gevallen buitendijkse gronden begrazing op grote schaal toegepast om daar nieuwe natuurgebieden te ontwikkelen. De laatste decennia wordt begrazing ook veel toegepast in natuurontwikkelingsprojecten. Vooral bij de omvorming van voormalige akkers en bemeste cultuurgraslanden naar schraal grasland, heide en/of ruigte, struweel en bos is begrazing heel populair bij beheerders.

Ontstaan van minilandschappen

Begrazing is meer dan alleen het opvreten van planten door herbivoren. Minstens zo belangrijk is het effect van betreding en bemesting.

In veel extensief begraasde graslanden zien we na wat langere tijd een structuur in de graslandvegetatie ontstaan van regelmatig afgegrasde, korte graslandvegetatie, maar ook van slechts incidenteel afgegrasde hogere vegetatie. Meestal begint deze structuurontwikkeling als gevolg van de aanwezigheid van mestflaten, waar de vegetatie een hogere productie heeft en de grazer weinig graast. Dergelijke pollen zijn vaak tevens de plaatsen waar mieren (o.a. Gele

Foto 2. Een bont gezelschap aan runderen in een bonte weide. Nat grasland in de Krang (Midden Limburg) (foto: Nelleke Woortman).

weidemier, Bruine wegmier) hun bultvormige nesten bouwen. Dergelijke pollen en heuveltjes worden door de grote grazers zelden betreden, maar wel begraasd. Dit brengt een aantal microhabitats tot stand die van groot belang is voor de biodiversiteit.

Direct naast de bult wordt de vegetatie zeer kort afgegrasd en wordt de bodem relatief veel betreden en in vochtige gebieden kan er zelfs een nat milieu ontstaan. Op deze plaatsen ontwikkelen zich tredvegetaties met veel rozetplanten en planten die zich via stolonen vermenigvuldigen, zoals Madeliefje (*Bellis perennis*), Vertakte leeuwentand, (*Leontodon autumnalis*), Witte klaver (*Trifolium repens*).

Op de flanken van de kleine bult wordt door de grazers nauwelijks gelopen, maar wordt de productie van de bovengrondse biomassa door vraat grotendeels verwijderd. Op dergelijke plaatsen vestigen zich soorten van meer of minder schraal grasland zoals Brunel (*Prunella vulgaris*), Knoopkruid (*Centaurea jacea*), Grote of Kleine ratelaar (*Rhinanthus angustifolius* en *R. minor*), Pinksterbloem (*Cardamine pratensis*) en soms ook soorten als Blauwe knoop (*Succisa pratensis*), Ruw walstro (*Galium uliginosum*), Tormantil (*Potentilla erecta*) en Blauwe zegge (*Carex panicea*).

Op de bulten vestigen zich ook stekelige struiksoorten zoals bijv. Eenstijlige meidoorn (*Crateagus monogyna*) of Braamsoorten (*Rubus*-species). Deze stekelstruiken bieden kruiden en grassen bescherming tegen vraat en betreding waardoor plantensoorten tot bloei kunnen komen (foto 1). Het optreden van dergelijke structuurrijke, begraasde minilandschappen is voor de entomofauna en kleine zoogdieren vaak eveneens positief.

Foto 1. Minilandschap. Op de foto is de bloei van Rood zwenkgras (*Festuca rubra*) goed zichtbaar, maar ook soorten als Vogelwikkie (*Vicia cracca*), Moerasrolklaver (*Lotus uliginosus*) en ruigtsoorten als Kattestaart (*Lythrum salicaria*), Wilde bertram (*Achillea ptarmica*) en Moerasspiraea (*Filipendula ulmaria*) moeten het hebben van dergelijke habitats om duurzaam te kunnen overleven in begraasde graslanden (foto: Harm Piek).

Dergelijke habitats kunnen natuurlijk alleen ontstaan als er geen maa- of sleepwerkzaamheden op het grasland worden uitgevoerd, want daarmee worden de bulten geëgaliseerd en verdwijnt de microdifferentiatie in het grasland. In de praktijk gebeurt dit bij het omvormingsbeheer van voormalige bemest grasland helaas wel vaak. Dit om te voorkomen dat het grasland te veel verruigt met soorten als Ridderzuring (*Rumex obtusifolius*), Pitrus (*Juncus effusus*) of distelsoorten.

Vochtige en natte graslanden

Begrazing op vochtige en natte graslanden vond bij Natuurmonumenten tot 1970 hoofdzakelijk plaats door boerenbeweiding met runderen. Het was bijna altijd seizoensbegrazing met melkvee, vleesrassen en jongvee van melkveerassen (foto 2). Pas sinds 1980 worden er ook vochtige graslanden extensief begraasd met o.a. Schotse Hooglandrunderen en Galloway-runderen (o.a. beekdalen bij Norg, Klencke, Fochteloeërveen, Plateaux, Witte Veen). Dit betreft

vaak voormalige bemeste landbouwgronden. In enkele gebieden werden ook Konikpaarden, Shetlandponies of andere ponyrassen ingezet. Schapen worden naar verhouding weinig ingezet (o.a. vanwege leverbotbesmetting). Het begrazingsbeheer in de vochtige tot natte graslanden heeft tot doel het behouden en herstellen van soortenrijke en structuurrijke schrale graslanden. Ook het herstellen van kruiden- en/of bloemrijke graslanden wordt vaak nagestreefd.

De dichtheid aan grazers bij seizoensbegrazing is meestal hoger dan 1 rund/ha wanneer er geen sterke verruiging van het grasland gewenst is. Wanneer wordt gestreefd naar structuurrijk grasland met ruigten wordt een lagere dichtheid aan grazers ingesteld. Bij jaarrondbegrazing hanteert men dan vaak een dichtheid van 1 rund/3 ha. Het succes van begrazing in vochtige graslanden is nogal wisselend. Het succes is sterk afhankelijk van abiotische milieufactoren zoals de bodem, hydrologie en bemestingstoestand e.d.

Op vochtige graslanden zoals beekdal-graslanden is begrazing in het algemeen een succesvolle beheersmaatregel gebleken. Vanuit voormalig bemeste soorten-arme graslanden zijn er dikwijls soortenrijkere graslandvegetaties met bijhorende fauna ontstaan. In eerste instantie ontwikkelden zich vegetaties van het Zilver-schoonverbond (*Potentillion anserinae*) en Kamgrasweide (*Cynosurion*) en in een later stadium soms ook schraal grasland-vegetaties (*Caricion nigrae*).

Begrazing op natte beekdalgraslanden is echter nogal eens teleurstellend. De bloemrijke referentie bestaat voornamelijk uit vooroorlogse hooilanden met een grote bloemrijkdom. Door de geringe fysieke draagkracht van deze bodems en/of stagnatie van regenwater op het maaiveld ontstaat er door begrazing echter bodemverstoring waardoor soorten als Pitrus, Ridderzuring, Geknikte vossenstaart (*Alopecurus geniculatus*) en Fiorin-gras (*Agrostis stolonifera*) sterk kunnen gaan domineren. De gewenste bloemrijkdom wordt dan niet verkregen. Het optreden van bloemrijke ruigt-soorten (bijv. Kale jonker (*Cirsium palustre*)) op deze begraasde vochtige graslanden is echter voor de entomofauna en kleine zoogdieren vaak zeer positief. Ook voor Ringslang zijn deze ruige graslanden een goed leefgebied en foerageren roofvogels hier veelvuldig (veel muizen)! Ook op insecten foeragerende vogelsoorten als bijv. Grauwe klauwier, Roodborsttapuit en Patrijs prefereren deze begraasde ruige graslanden.

Duinen

In de loop van de 20e eeuw vond in de duinen een sterke toename plaats van ruigten met Duinriet, struwelen en bos. De toegenomen stikstofdepositie heeft dit proces noch verder versterkt. Ook soorten als Zandzegge (*Carex arenaria*) en Dauwbraam (*Rubus caesius*) zijn sterk toegenomen. Deze ontwikkeling is ten koste gegaan van de oppervlakte aan open stuiwend duinzand en soortenrijke duingraslanden. Dit geldt met name voor de meer aan open stuiwend duinzand gebonden vegetaties (o.a. Duinsternetjes-associatie (*Tortulo-Phleetum*)).

Toen de laatste decennia ook nog de begrazing door konijnen grotendeels wegviel t.g.v. de VHS-ziekte nam de verruiging en het dichtgroeien met struweel steeds verder toe en werden grote herbivoren in het duingebied geïntroduceerd.

Bij Natuurmonumenten zijn o.a. de duinen van het Zwanenwater, Duin en Kruidberg, Schiermonnikoog en Zeepeduinen in begrazing genomen. In deze duinen wordt zowel jaar rond- als seizoensbegrazing toegepast. Bij jaar rondbegrazing worden Shetlandponies, Schotse Hooglandrunderen, Soayschappen e.d. ingezet.

De grazersdichtheid varieert daarbij tussen 1 rund\pony per 3-4 ha tot 1 rund\pony per 20 ha. De dichtheid wordt daarbij vooral bepaald door het al of niet aanwezig zijn van vochtige duinvalleien en het oppervlak aan dicht struweel.

Wanneer er relatief veel vochtige duinvalleien aanwezig zijn, wordt er seizoensbegrazing toegepast met bijv. Blonde d'Aquitaine, Frisian-Holstein en andere vleesrassen.

Bij de duinbegrazing in genoemde gebieden is een grotere diversiteit in vegetatiestructuren en daarmee ook een grotere soortdiversiteit tot stand gekomen. Zowel duinvalleivegetaties, duinheide, open stuiwend duin, duingrasland, heischrale grasland en duinstruweel ontwikkelen zich gunstig. Kwetsbare mosvegetaties (ook lichenen) ontwikkelen zich ondanks betreding gunstig door betere lichtcondities.

Door het open trappen van de bodem vindt lokale verstuiwing van de duinen plaats waardoor bijv. duinroosjesvegetaties in de droge duinen van het Zwanenwater weer sterk toenamen.

Het is niet mogelijk gebleken om met begrazing grootschalige duinverstuiwing tot stand te brengen. Alleen in combinatie met afplaggen is het verstuiwingsproces in combinatie met intensieve begrazing voor langere tijd in stand te houden (foto 3). Ook is gebleken dat bij begrazing opslag van bomen en struiken maar in beperkte mate wordt geremd. Begrazing heeft in dichte duinrietruigten zelfs de bosopslag gestimuleerd. Door vraat en tred ontstonden er voor berk betere kiemings- en groeiomstandigheden in de dichte duinrietruigte (o.a. Zeepeduinen).

Bossen

Sinds jaren wordt er door natuurbeheerders, biologen, historisch-ecologen en palynologen een debat gevoerd over de rol van grote herbivoren in het oorspronkelijk natuurlijke landschap. In het verlengde daarvan gaat de discussie over de wenselijkheid om naar een soort natuur te streven waar deze inheemse grote herbivoren (voorzover ze nog niet uitgestorven zijn) als onderdeel van een natuurlijke ontwik-

keling een sleutelrol spelen (Vera, 1997).

Dit debat is niet ongemerkt aan Natuurmonumenten voorbij gegaan. Er werd voor het Nationaal Park Veluwezoom een beheerstrategie gekozen waarin gestreefd werd naar een nagenoeg natuurlijk landschap met een hoofdrol voor grote grazers als Schotse Hooglandrund en Edelhert. In 1985 werd een dergelijke begrazing ingesteld naar een idee van de helaas te vroeg gestorven bioloog Harm van de Veen.

Een belangrijke doelstelling bij deze beheervorm was dat er zich een dynamisch landschap ontwikkelt waarin vrijwel alle natuurtypen al of niet tijdelijk aanwezig zijn. Het gebied zou naast overwegend bos ook pioniermilieus van open getrapte bodem, kort afgegraasd grasland (met ook minilandschappen), ruiger grasland en/of heide en geleidelijke overgangen via mantelvegetaties met struweelsoorten naar bos moeten omvatten (foto 4). In de heide en graslanden ontwikkelt zich daarna een pionierbos met Ruwe berk (*Betula verrucosa*) en Groveden (*Pinus sylvestris*) die bij het ouder worden zich verder ontwikkelen tot een eikenresp. beukenbos. Dit oudere loofbos zal dan op den duur door stormworp weer open plekken verkrijgen die tijdelijk open worden gehouden door grote grazers (Bokdam, 2004). Al met al zou het een compleet en aantrekkelijk halfopen parkachtig boslandschap moeten worden waar de natuur grotendeels zonder menselijk ingrijpen zich kan ontwikkelen. Een belangrijke geografische referentie daarbij was het meer dan 1000 jaar begraasde kroon domein New Forest in Zuid Engeland. Maar ontstaat dit droombeeld ook daadwerkelijk in Veluwezoom? Na 20 jaar begrazen is daar tot nu toe nog weinig over te zeggen. Het merendeel van de tijd (ca 60 %) grazen de runderen op de voormalige cultuurgraslanden en oude wildweiden. Waar 20 jaar geleden nog granen verbouwd werden komt thans een mozaïek van plantengemeenschappen voor van droge en schrale pionier- en graslandvegetaties (*Thero-Airion*, *Festuco-Cynosuretum*, *Agrostietum tenuis*) met zelfs lokaal een jonge struikheidevegetatie en akker gemeenschappen (*Arnoserdion*) (o.a. als gevolg van wroeten door wilde zwijnen). Het effect van begrazing op de heide is tot nu toe beperkt gebleven. Alleen is lokaal de vergrassing gestopt en zijn de heischrale graslandvegetaties toegenomen. Maar het bos breidt zich geleidelijk uit ten koste van de heide. De heide is voor het instellen van de begrazing nog op veel plaatsen

Foto 3. Paarden voor verstuiwing? (foto: Harm Piek).

Foto 4. Begrazing geeft grote variatie in structuur. New Forest (UK) (foto: Harm Piek).

gemaaid, gebrand en geplagd. Thans ontwikkelt zich daarin een gesloten en vrij structuurarme heidevegetatie die pas door verdere successie structuur- en soortenrijker zal worden. Wel ontwikkelen zich in de heide talrijke krab- en wroetplekken van met name stieren. Deze kleine oppervlakten met open zand met stuifzandvegetaties (*Spergulo-Corynphoretum*) zijn tevens van belang als leefgebieden voor graafbijen en wespen. Effecten van begrazing in het bos zijn nog nauwelijks zichtbaar. Enerzijds grazen de runderen in grote delen van het bosareaal

zeer extensief of geheel niet en anderzijds betreft het grotendeels nog relatief jonge bossen met een gesloten bosstructuur waar als gevolg van ouderdom en storm pas op zeer lange termijn invloed van de runderen op de bosontwikkeling verwacht mag worden. De grootste bijdrage aan de biodiversiteit door deze beheerstrategie tot nu toe is gelegen in het feit dat een deel van de grote herbivoren na het sterven in het gebied achterblijven. Talrijke nieuwe en zeldzame soorten die leven op dergelijke grote kadavers zijn er bij gekomen (Piek, 2005).

Tenslotte

Begrazing heeft in veel natuurgebieden geleid tot goede resultaten mits de begrazing met lage dichtheden plaats vindt en is aangepast aan de terreinomstandigheden. Binnen extensief begraasde gebieden is meestal een grote diversiteit aan habitats ontstaan die naar verwachting in de loop van de tijd alleen maar groter zal worden. Grote en zeer extensief begraasde gebieden hebben daarbij een beter perspectief dan kleine intensief begraasde gebieden. Of deze diversiteit overeenkomt

Kader 1. Oude landbouwhuisdieren

Tot de doelstelling van Natuurmonumenten behoort ook het behoud van de cultuurhistorisch waarden in het landschap. In oude natuurlijke cultuurlandschappen komen terreintypen voor die in het verleden door beweiding met landbouwhuisdieren zijn ontstaan. Heidevelden, meenten, dijken, duinen, nollen, zeedorpenlandschap, kalkgraslanden (heerdgang), uiterwaarden, rivierduinen e.d. zijn daar voorbeelden van.

Door het wegvallen van de beweiding in deze terreintypen verdwenen ook de oude land-

rassen van runderen, schapen en paarden. Natuurmonumenten streeft er naar om naast het behoud van deze oude cultuurlandschappen ook de bijhorende oude landbouwhuisdieren in hun oorspronkelijke terreintype en regio als grazer in te zetten. Inzet van Lakenvelder runderen op graslanden van buitenplaatsen of parkachtige oude hoevenlandschappen in bijv. Groningen is daar een voorbeeld van (foto 5). Maar ook worden diverse heideschaap rassen ingezet voor heidebegrazing (bijv. Veluws heideschaap, Schonebeker schaaap en Drents heide-

schaap). Ook de inzet van Mergelland schapen is voor het beheer van kalkgraslanden een succes gebleken. Oude runderrassen als Brandrode rund, Blaarkop, Witrik, Glanerrund kan men in diverse terreinen van Natuurmonumenten aantreffen. Deze oude landrassen zijn waarschijnlijk niet geschikt voor jaarroundbegrazing in meer robuuste natuurgebieden waarin ze zonder bijvoeding niet overleven. Begrazing met oude landrassen biedt daarom ook meer perspectief bij seizoensbegrazing waarbij de dieren 's winters op stal staan dan wel worden bijgevoerd.

Foto 5. Lakenvelder runderen in dal van Ruiten Aa (foto: Harm Piek).

met de oorspronkelijke situatie, voordat mensen in het landschap gingen ingrijpen, is moeilijk aan te tonen. Het antwoord is misschien historisch-ecologisch hoogst relevant, voor het natuurbehoud is dat niet zo. Al was het maar dat het klimaat de komende tijd zodanig zal veranderen dat een herstel van de oorspronkelijke situatie door een ander klimaat er niet meer in zit. Helaas worden beheerders thans ook nogal eens geconfronteerd met het niet uitkomen van de oorspronkelijke hoge verwachtingen, omdat de abiotische omstandigheden (nog) niet goed zijn (bijv. te hoge bodemvruchtbaarheid, te hoge N-depositie, ontwatering). Ook blijkt steeds meer dat naast begrazing andere beheermaatregelen, zoals maaien, plaggen en kappen, nodig blijven. Het onderzoek naar de effecten van begrazing is echter de laatste jaren op een laag pitje gekomen door bezuinigingen op dit onderzoeksthema. Gezien de kritische vragen die de laatste tijd over begrazing worden gesteld zou er juist meer onderzoek gewenst zijn naar de werking van begrazing.

Literatuur

- Bakker, J.P. & G. Londo, 1998.** Grazing for conservation management in historical perspective. In: M.F. Wallis de Vries, J.P. Bakker & S. van Wieren. *Grazing and Conservation Management*.
- Bokdam, J., 2004.** Nature conservation and grazing management. Free-ranging cattle as driving force for cyclic vegetation succession. Thesis Wageningen Agricultural University.
- Meiden, R. van der, 2004.** Ze vreten onze orchideeën op. *Volkskrant* 6 aug. 2004.
- Piek, H., 1998.** The practical use of grazing in nature reserves in The Netherlands. In: M.F. Wallis de Vries, J.P. Bakker & S. van Wieren. *Grazing and Conservation Management*.
- Piek, H., 2005.** Dode dieren op de Veluwe nader bekeken. In: R. Lardinois, *Dood doet leven*. KNNV uitgeverij).
- Stumpel, A.H.P., 2004.** Reptiles and amphibians as targets for nature management (proefschrift). Wageningen Agricultural University.
- Vera, F.W.M., 1988.** Metaforen voor de wilder-

nis: eik, hazelaar, rund en paard. Wageningen Agricultural University.

Wallis de Vries, M.F., J.P. Bakker & S.E. van Wieren, 1998. *Grazing and Conservation Management*. Conservation Biology Series. sKluwer Academic Publ.

Summary

30 years of grazing by Natuurmonumenten
In this article the author shows the effects of grazing in different nature areas managed by Natuurmonumenten. There are differences between horse grazing and by cattle, yearround and just in summer, in the dunes or woods. The positive experiences of the last thirty years stimulate Natuurmonumenten to continue this way of management.

H. Piek
Senior beleidsmedewerker
Beleidsafdeling Natuur en Landschap
Vereniging Natuurmonumenten
Postbus 9955, 1243 JJ 's-Graveland
e-mail: H.Piek@natuurmonumenten.nl